

Горенко О.М.

ДІАЛОГ НА ЗЛАМІ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ
(До публіцистичної збірки Василя Ткаченка
«Україна-Росія: на сконі “пропащого часу”». – Вид. 2-е, доп. –
К.: ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ, 2019. – 548 с.)

Гортаючи сторінки науково-публіцистичної збірки Василя Ткаченка «Україна-Росія: на сконі “пропащого часу”», мимоволі шукаєш у пам’яті еталон того самого мірила, за яким можна було б адекватно визначити масштаб здійсненого автором творчого вчинку. Знаходжу його в напученнях блаженного понтифіка Івана Павла II: «Ви повинні вимагати від себе, навіть коли інші цього не вимагають». Саме високою вимогливістю до себе, як на мій погляд, відзначається автор даного дослідження, обсягом понад п’ятсот сторінок. Його праця – це глибокі історіософські роздуми, викладені між тим, в доступній публіцистичній манері.

Бо писався цей текст не для книгосховища, а для людей. З одного боку, автор традиційно дотримується Цицеронівської точки зору на те, що *historia est magistra vitae* – історія є вчителькою життя. Тим не менше, з другого боку, виклад матеріалу в нього вільний від сухих концептуальних викладок. Навпаки: він максимально наближений до розмовної української мови – адже автор щиро налаштований на діалог із читачем. Зазвичай до такої стилістики вдаються хіба що вже визнані метри історіописання, котрі не особливо переймаються дотриманням усталених традиційних канонів, а перебувають у пошуку нових форм презентації свого розуміння актуальних суспільних явищ.

Тож, судячи із усього, у представленій збірці маємо до діла досить рідкісний і безперечно цікавий феномен, який водночас перебуває у мейнстрімі сучасного суспільно-політичного мислення. Такий стиль стає особливо притаманним на відрізках зламу історичного часу, в добу гострих цивілізаційних конфліктів, що спонукають до радикального перегляду самого інструментарію суспільно-політичних досліджень. І не варто дивуватися тому, що в ці турбулентні часи відбувається своєрідна актуалізація, а то й чергове загострення суспільної потреби в екзистенційній діагностиці часу.

Книга ця не написана на замовлення до якоїсь ювілейної дати чи принагідного «порядку денного». Це скоріше сповідь про «наш спільний біль» (І. Дзюба) – тобто про Україну в її урочні й доленосні роки. У часи, коли, кажучи словами нашої землячки Г. Меїр, питання стояло (та й нині стоїть!) таким чином: «Бути чи не бути – це не питання компромісу. Або вам бути, або не бути».

А це ставить у повний зріст проблему громадянськості автора. Бо в часи агресії й іноземної інтервенції вибір перед кожним із нас не такий вже й великий: або ти воїн-визволитель, або дезертир чи колабораціоніст. Або ще

гірше: як зазначав у свій час В. Гюго, біда в тому, що «вслід за переможцями завжди крадуться грабіжники». Тобто – поле битви, на превеликий жаль, на певний час дістається мародерам. І в цьому теж дається взнаки «іронія історії».

Для В. Ткаченка поле битви – інформаційний простір в Україні і навколо неї. Власне, такою проблемою завжди переймалася українська інтелігенція, котра принципово не хотіла змінювати свій статус – «сіль землі» – на сочевичну баланду із рук можновладців. Ще в далекі роки «шестидесятників» Л. Костенко налаштувала нас бути гідними спадкоємцями Т. Шевченка із його стоїчним: «Я на сторожі коло їх / Поставлю слово». Тож і сама поетеса кидала виклик існуючому радянському режиму: «Звісило з трибуни блазенський ковпак / забрехує слово. / Було так, було так, було так, було так... / А може було інакше? / Чуєш, батьку? / Чую, синку!..».

В. Ткаченка намагається продовжити, а чи й відтворити дні своєї юності – ті часи славетних «шестидесятників». Його збірка публіцистичних розвідок містить у собі авторське бачення різноманітних аспектів утвердження ідентичності України у справді вирішальну добу протистояння двох історичних наративів – імперського російського та демократичного українського. А відтак книга є збірником публіцистичних праць автора у різноманітних друкованих органах (як українських, так і російських) з актуальних проблем українсько-російського дискурсу. Більше того – можливо цей, триваючий з 2010 по 2018 десяток років діалог із представниками російської наукової думки, і є тією родзинкою книги, яка відрізняє її від іншого корпусу суспільно-політичної продукції.

Давайте чесно, «не кнопки ж ми й не педалі», як до того закликала нас Л. Костенко: чи багато із українських авторів знайшли собі трибуну для відстоювання українського наративу у інформаційному полі самої Росії? Чи багато хто міг стати поряд із І. Дзюбою, В. Мельниченком, Л. Шклярем та В. Ткаченком у підготовці та виданні спеціального номера журналу «Политическая концептология» в Ростові-на-Дону у березні 2014 р. до 200-річчя Т. Шевченка? Чи багато хто зумів витримати характер і в наступні роки агресії, не дозволивши великодержавному «старшому брату» зверхньо «поплескувати себе по плечу»? І чи багато хто зміг впродовж цих урочних для України років вести безнастанний діалог: насамперед з українським громадянським суспільством, а затим – звертаючись і до російської ліберальної інтелігенції? Бо ж культура по самій своїй природі – діалогічна й демократична, і лише імперський тоталітаризм тяжіє до утвердження монологу: «Було так, було так, було так, було так...».

Матеріал книги розбитий на три розділи: 1) Передгрозя; 2) Гроза; 3) Розпуття. Перший з них передає передчуття автором загрози російської агресії проти України після грузинської воєнної авантюри 2008 р. Другий містить у собі осмислення самого факту агресії Росії проти України, що призвела до розпаду сув'язі «пропащого часу» (за М. Драгомановим), а далі

реалізувалася у відторгненні нашою країною комплексу «меншого брата». А розділ третій – «Розпуття» – відтворює собою широку панораму пошуків Україною шляхів зміцнення своєї національної ідентичності у протистоянні з Росією, а також у критичному ставленні до тих «корисних ідіотів» у Європі, які над усе ставлять матеріально-фінансовий гешефт з Росією. Назва висновків до збірки публіцистики говорить сама за себе: «Від держави приватизованої – до правової». Без вирішення означеного цим заголовком завдання – усі інші заходи, вважає В. Ткаченко, виявляться не більш ніж поточним ремонтом декорацій до чергової перетасовки владної вертикалі.

Для мене не було б перебільшенням поставити роздуми В. Ткаченка в той же інформаційний ряд, що й знакові розвідки М. Бердяєва, К. Ясперса, К. Мангейма або Р. Арона. Притаманна цим авторам майже біблійна діалектика – морального, історичного і політичного – не залишає байдужим читача, котрий виразно чує небайдужий і схвильований голос автора. Такий суспільно-політичний вимір є особливо важливим у кризові періоди. Бо ж часто-густо, коли на тлі суспільних негараздів тріумфально лунають переможні реляції, то в небезпечно великої частини громадян взагалі пропадає інтерес будь-що читати. За панування білбордів і кліпового мислення, у його відверто примітивному лінгвістичному виконанні, ми впевнено скочуємося до презентації історичного досвіду на рівні наскельного живопису доісторичних часів.

Зазначені обставини, зазначає В. Ткаченко, вочевидь стали важливою складовою існуючої «духовної ситуації часу», оскільки якість суспільно-політичної свідомості в нашій країні далеко не відповідає злобі дня. І найбільш прикро те, що ні з кого спитати – ніхто за розбудову належної політичної освіти в країні не несе персональної відповідальності. Маємо визнати незаперечний факт: проблема формування національної ідентичності й державницького патріотичного виховання в Україні практично віддана на відкуп телевізійним каналам. Власне – в руки олігархів, представників міжнародного фінансового капіталу.

А тим часом у вік новітніх інформаційних технологій світ увійшов у зону турбулентності високої напруги. І тут, на зламі історичного часу, доречним є посилення на легендарного соціолога й політичного мислителя лорда Е. Гіденса: *«Цифрова комунікація часто надихає й слугує основою емансипації... Але вона також призводить до нестійкості й невизначеності майбутнього й скоріше загострює, ніж знімає, існуючі ідеологічні суперечності.* Важко жити у світі інтенсивного, повсякденного космополітизму. Ми потерпаємо від «космополітичного перенавантаження»: у міру того як космополітизм завойовує світ, виникають могутні контртенденції, повернення до секційних ідеологій і розподілів. Так, у багатьох сферах ми спостерігаємо повернення націоналізму, космополітичні цінності ставляться під знак запитання, виникає новий релігійний фундаменталізм» (с. 28).

В час панування реклами в електронних ЗМІ відкриваються масштабні можливості для просування корпоративних інтересів олігархів – власників телевізійних мереж. Як тут не згадати застереження Л. Шестова, озвучені свого часу у його доповіді про Плотіна на філософському конгресі в Амстердамі (1928 р.): «виправдання хоче не істина, а брехня... Люди, як ми вже знаємо, дозволяють любити й поважати лише те, quod semper, ubique, що визнано на ринку». До того ж сучасна суспільна криза у світі демонструє невмирущість «іронії історії». Ось і сумний досвід України засвідчує, що правова європейська командно-адміністративна система Брюсселю так же успішно долається нашими «тіньовиками», як і колишня командно-адміністративна система радянського зразка. Причина одна: крадії і шахраї, з якого б центру вони не координувалися, внутрішньо не здатні побудувати царство свободи. Де б вони не демонстрували свої видатні таланти – на високих державних посадах, чи у позолочених бункерах громадянського суспільства – вони працюють виключно на себе, не переймаючись особливо віддаленою перспективою життя майбутніх поколінь. Одним словом: «після нас хоч потоп».

І в цей час тим важливішою для нас стає потреба в інтелектуально насичених працях – адже людям необхідні не просто знання, а науково систематизовані знання. І тут доречним буде згадати вислів Цицерона: «Будинок, у якому бракує книг, подібний до тіла, позбавленого душі». А надто коли йдеться про час розбудови нації, просякнутий загостреним відчуттям «спільності історичної долі».

А саме в цей час довіра до історії (як суспільного, так і особистого досвіду) має стати невід'ємною складовою відчуття громадської довіри один до одного. Бо період руйнації зазвичай розпочинається із розпаду спільного духовного простору: насаджуваний електронними засобами інформації скептицизм і культ байдужого релятивізму дуже легко переростає у знахабнілий нігілізм. І тут доречно було б послатися на Ф. Фукуяму, який пов'язує економічне благополуччя із загальним станом культури людських взаємин, із ступенем довіри як на індивідуальному, так і соціальному рівні. Від наявності феномену довіри залежить і успіх самореалізації, а економічний поступ стає своєрідною винагородою суспільству за внутрішню гармонію.

І той довгий майже тридцятилітній шлях України до свободи переконує нас, що – ані будь-які розумні закони, ані ринкові засади, ані перехід від державного до приватного підприємництва – ніщо не принесе нам добробуту і суспільної благодаті без подолання стійкого синдрому недовіри людини до людини, набутого в час масового шахрайства базарної псевдодемократії. Було б несправедливо твердити, що нічого не робиться в напрямі культивування довіри з боку наших вітчизняних інтелектуалів. Однак, досить часто у підсумку залишається тривожне враження якоїсь недовершеності, недомовленості, нез'ясованості щодо кінцевої мети колективного індивідуального пошуку.

У випадку нашого автора ситуація інша. Його мета є чіткою і зрозумілою – це пошук оптимальної моделі засвоєння історичного досвіду, що відповідає інтересам виживання нової національної спільноти – українців у власній державі. Він закликає: Досить боротися за абстрактну майбутню державу! Ось вона у тебе в руках! Вчися жити у ній так, як живе цивілізований світ, по-людськи! У даному сенсі широта дослідницького світогляду В. Ткаченка викликає щире захоплення. У переліку проблем, порушених на сторінках даної актуальної збірки, немає малозначимих. Усі вони є життєво важливими з точки зору історичного майбутнього молоді національної державності.

Той, хто зауважує про повернення автора до низки питань, розглянутих у попередніх працях, мав би розуміти внутрішню методологічну обґрунтованість такого авторського кроку. Адже заявлені проблеми й досі далекі від свого суспільного вирішення, а досвід їхнього чергового переосмислення відповідає потребам актуалізації відповідних сегментів соціальної пам'яті. Час від часу про старі ідеї варто говорити новими словами (Ф. Хайек). У такому напруженому інтелектуальному поверненні й полягає ключовий принцип тлумачення історичних текстів (Ф. Шляймахер).

На кожному етапі новітньої української незалежності комплексна аналітика В. Ткаченка звучить по-новому, тому що вона відбиває життєві потреби держави і людини. Звісно, не всі із потреб, а, можливо, й не з тією повнотою звучання, якої бажав би сам автор. Але завжди йдеться про ті нагальні проблеми, якими не можна нехтувати у процесі державного будівництва, які є визначальними для формування національної ідентичності. Історичний досвід потрібно не лише накопичувати, а ще й глибоко розуміти, враховувати у практичному суспільному житті. Він має переплавлятися у якісно нову філософію «спільного життя». Одна лише антична логіка «вічного повернення» в минуле не гарантує виживання у «міфі держави».

Звісно, як показує практика нашого сьогодення, можна певний час непогано заробляти на «продукуванні національного міфу». Але жити у міфі протягом багатьох поколінь неможливо. Реальність завжди ламає такого роду плани. Настає протверезіння. І ми є цьому свідками: коли життя в ілюзорному просторі занадто затягується, тоді досить часто приходять сторонні реалісти, які спокійно забирають собі спадщину твоїх пращурів, а тебе самого перетворюють на обслуговуючу людину. Повноцінній державі й вільній людині конче потрібні і надійний матеріалістичний фундамент, і раціональний гуманітарний простір. Тривала екзальтація ідеологією швидко виснажує й, у підсумку, вся штучно сконструйована соціальна реальність починає руйнуватися. На більш-менш реальне поєднання української національної ідеї із продуктивним європейським раціоналізмом за таких умов годі сподіватися.

В. Ткаченко не вдається до розлогих методологічних коментарів та оцінок, не дає методичних порад щодо процедури здійснення якісної аналітики. Він просто аналізує. І робить це цікаво, науково-публіцистично, з належним

літературним хистом. Його історичні, соціально-психологічні, етнокультурні й політологічні спостереження є влучними і своєчасними. Дослідник-публіцист самим своїм єством стає своєрідним комплексним методологічним орієнтиром для справжніх поціновувачів філософії історії.

Читач може мати власний погляд на проблему, можливо навіть ширший доступ до якогось достовірнішого джерела інформації, сповідувати часом навіть іншу, відмінну від авторської, систему цінностей і світоглядних засад, але найголовнішим є те, що при всьому тому читач починає самостійно думати. Інколи разом з автором. Інколи всупереч авторському тлумаченню. Але думати! А це вже вартує дуже багато. Ламається стіна байдужості і недовіри до історичного буття. Починається диво внутрішнього формування погляду на себе самого та на історію свого народу. Автор вміло спонукає до важливого процесу відповідальної рефлексії. З'являється феномен перетворення спільноти на суспільство у просторі окремо взятої читаючої особистості. Можливо, у цьому й полягає основний сенс будь-якого нормального історичного наративу. Принаймні, саме у цьому закладене зерно славнозвісної «публічної історії». В умовах смертельно небезпечного для будь-якої новонародженої нації духовного розколу, спровокованого корисливими політиканами та геополітичними гравцями різного калібру, це видається вагомим науковим здобутком.

Водночас, випадає зважати й на ту обставину, що разом з можливостями у якісно новому інформаційному просторі радикально змінюється й *сама особистість читача*. Досить часто виявляється, що допитливий людський розум занадто глибоко занурюється у насичену деталями інформаційну реальність. Інколи це перетворюється на свого роду наркотичну залежність невпинного вжитку інформаційного планктону. До такого читача вже значно важче достукатися зі своїми книжками. Бо він вже практично не читач, а скоріше реципієнт і самостійний творець свого персонального інформаційного поля, власної віртуальної реальності. Для класичної педагогіки це створює чималі проблеми у справі забезпечення якісного засвоєння необхідного мінімуму життєво важливих знань і навичок. Для переосмислення кожним новим поколінням колективного історичного досвіду ці обставини є доволі складні і незвичні.

І тут знову постає проблема науково систематизованого знання, здатного вгамувати емоційні пристрасті й уподобання. Зокрема викликають тривогу спроби штучно загострити національне питання у країні, яка давно здобула омріяну незалежність, яка пройшла великий правотворчий шлях адаптації до стандартів Ради Європи і яка давно і твердо задекларувала свій європейський вибір. Щось у цих намаганнях є протиприродне, щось підступне, а насамперед – політично корисливе. І це потребує дуже серйозного наукового осмислення.

М. Драгоманов у своїх знаменитих «Чудацьких думках про українську національну справу» далекоглядно наголошував, що «національність сама по собі одно, а державна єднота національності – друге. Цю різницю багато людей

забуває...». Посилаючись на досвід європейських країн, він застерігав, що «думка про національність може бути причиною і насилування людей, і великої неправди».

Те ж саме стосується й ставлення до держави. Нам взагалі притаманне бердяєвське містично-інтуїтивне тлумачення свободи і, водночас, досліджена Е. Касінером схильність до міфологізації ідеї держави. Інколи складається враження, що українці змагалися за власну державність для того, щоб нарешті отримати можливість спокійно, з якоюсь незбагненою упертістю нищити її зсередини. Мабуть, немає більш ірраціонального варіанту історичної рецепції європейського раціоналізму.

Видається, що науково-публіцистична збірка В. Ткаченка є прикладом широкого прагнення повернути історію світову й національну обличчям до українського життя, до громадян України, які ще сподіваються на якусь користь від історичного досвіду. Свідченням цього може слугувати і широке використання авторитетних соціологічних досліджень, і широкого кола комплексної міждисциплінарної аналітики актуальних життєвих проблем людей. Історія неможлива без гуманістичного антропоцентризму – звернення до гідності людської особистості. Інакше вона втрачає головний сенс свого існування й перетворюється лише у зручне знаряддя для відмивання застарілих гріхів і освячення нових злочинів.

Чесне «опрацювання досвіду» – складний моральний процес. Т. Шевченко у передмові до своєї поеми «Гайдамаки» (видання 1841 р.) писав про українсько-польські взаємини: «Серце болить, а розказувати треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами». Усі ми не без гріха, тому опрацьовувати минуле й потрібно для того, *щоб воно минулося*. Щоб мертвий не хапав живого, не переслідував сьогодення, заважаючи спільно будувати нове життя, будувати більш світле і радісне колективне майбутнє.

Саме тому такими актуальними на сьогодні виглядають акценти В. Ткаченка на соціальних передумовах етнічно-расових фобій, на гострій необхідності *вчитися жити разом*, на передумовах єдності і причинах розбрату. Як слушно наголошує дослідник, у розрізі такого роду масштабних проблем і завдань чесне і фахове «опрацювання минулого» відіграє особливу роль. Політизований історичний радикалізм завжди породжує славнозвісний розкол колективної свідомості, котрим хто завгодно може легко скористатися для провокування розколу держави. Протягом багатьох років вчений бив на сполох з приводу того, що «у нашій країні відсутнє глибоко усвідомлене розуміння *«спільності історичної долі»*. На його думку, переважає стихія, хоча на академічному рівні історичні дослідження позначені глибокою аргументованістю. Але чи доходять історичні знання до масового читача? (...) Осмисленої державної політики в напрямі формування *«спільності історичної долі»* за великим рахунком немає (с. 315-316).

Читачеві, у підсумку знайомства з новою працею В. Ткаченка, випадає, як до того закликає автор, сподіватися на відродження кращого історичного досвіду і остаточний перехід «від держави приватизованої до держави правової» (с. 527). У цьому сенсі, саме у справі рефлексії очевидного зв'язку історії і права, вітчизняна історична наука має свої традиції, здобутки і серйозні перспективи. Адже, попри поширеність моралістичних ілюзій, далеко не всі помітні історичні актори турбуються про те, щоб гідно увійти в історію. Значно більше тих, хто наполегливо прагне якнайкраще влаштуватися у завжди неоднозначному сьогоденні. Тим більше, коли із самою процедурою підсумкової історичної оцінки, т.зв. «судом історії», і досі залишається чимало проблем.

Всупереч оптимістичним твердженням деяких глибоко порядних істориків, незалежність «суду історії», по великому рахунку, мало чим відрізняється від загальновідомої незалежності традиційних людських судів. Історики, як і судді, теж люди, а справедливість історичного часу – це, великою мірою, часова іпостась справедливості самої матінки природи з усіма її примхами і незбагненим «універсалізмом саморозвитку унікальності». Тож «велика історія» й природа ревно зберігають за собою право законодавчої ініціативи.

Перебування в сучасності – це інтелектуально обтяжливий процес безупинної адаптації, а значить і безперервного декодування мінливих «правил гри», законів функціонування соціуму, регулятивних механізмів, правил та принципів людської комунікації. У цьому сенсі історія і правознавство завжди залишаються глибоко взаємопов'язаними. Після підписання Угоди про асоціацію між Україною і ЄС європейська інтеграція України вже є не просто рецепцією славнозвісного «філософського євростандарту». Вона передусім визначається темпами і якістю засвоєння абсолютно нової для нас філософії права, в рамках якої закон більше не є «як дишло». Уся сучасна історія України на цьому новому етапі починає обертатися навколо масштабних правових питань. Власне, сама українська Революція Гідності була масовою політичною акцією з приводу невідання *міжнародно-правового акту*, який мав стати детонатором зламу старого *неправового простору* і, водночас, знаряддям творення нового *правового*. Але, на превеликий жаль, якого широкий загал (окрім кількох чиновників) не читав як до революції, так і після.

Програма радикальних реформ, як стратегія втілення в життя цього важливого правового документу, передбачає масштабну інтенсивну *законодавчу діяльність*. Цікаво описаний Ю. Габермасом варіант раціональної «реконструкції історичного матеріалізму» ми проскочили, неначе зайву зупинку рейсового автобусу. Але, можливо, перед кінцевою зупинкою, котра зветься «Європейський Союз», варто було б, приміром, здійснити серйозну «реконструкцію українського націоналізму», аби наша подорож не виявилася нескінченним рухом по колу давньогрецького міфу «вічного повернення». Адже на кінцевій зупинці нас чекають значно більш раціональні та

конкурентоздатніші націоналізми, які не заклали у тенетах виключно мовної та символічної політики, а наполегливо створюють оптимальні можливості для нарощування глобальної конкурентоздатності «національних загонів робітничого класу і науково-технічної інтелігенції» (та ще й залюбки переманюють до своїх команд найкваліфікованіших представників «українського загону»!).

До речі, на нашій стартовій автобусній зупинці давно формується не менш потужне й загрозливе джерело «реконструйованого націоналізму». Сам В. Путін не так давно визнав себе російським націоналістом у широкому, раціоналізованому тлумаченні цього терміну, ототожнюючи націоналізм з патріотичним обстоюванням національних інтересів. Й немає жодних сумнівів у тому, що ключовим чинником міжнародної конкурентоздатності країн була й залишається якість національного правового простору. У кого все ще закрадаються сумніви, той мав би хоча б побіжно познайомитися з «Дигестами Юстиніана» або «Кодексом Наполеона».

На превеликий жаль, і на переломному історичному етапі абсолютна більшість українців зберігає звичну байдужість до перспектив розвитку правової культури і повноцінного правового мислення. А часом взагалі побутує відверта зневага до права як такого, зумовлена *правовим нігілізмом*, який десятиліттями роз'їдав тіло й душу української державності. За такої «духовної ситуації часу» цілком логічним виглядає питання про те, якою мірою українське професійне історіюписання готує в методологічному плані до якісного наукового моніторингу та адекватної рефлексії усіх політико-правових аспектів історичного буття як у себе вдома, так і у мінливому глобальному світі. Тобто якою мірою українці зможуть подолати стару, нігілістично-авторитарну психологію свого світогляду, зламати небезпечні старі засадничі установки й уникнути появи можливо ще небезпечніших нових.

Назагал саме від цього залежить, якою мірою у насильно порізаних і тимчасово окупованих куточках України вдасться гармонізувати відрефлексовані К. Ясперсом «чуттєво-просторові», «душевно-культурні» й «метафізичні світообрази». Саме від цього сьогодні багато в чому залежить відповідь на знамените питання Ф. Ніцше *«про користь і шкоду історії для життя»*: коли «мені не нависне все, що тільки повчає мене, не примножуючи моєї діяльності або ж безпосередньо не пожвавлюючи її». Щиро сподіваюся, що й наступні праці талановитого вченого й публіциста В. Ткаченка сприятимуть вирішенню цієї ключової проблеми складного українського сьогодення і очікуваного європейського майбутнього.